

Essay

WAT HEB JE AAN CULTUUR IN EEN DEMOCRATIE? BEDENKINGEN BIJ TWEE VOORWAARDEN IN ACHT HOOFDSTUKJES

Bart Rogé

– 1 –

Ken je nummer acht, Bart? In nummer acht loopt een kunstenaar, Guido van der Werve, achteloos over een dichtgevroren zee. Achter hem, op slechts een paar meter afstand, doorklieft een gigantisch schip het ijs. Het werk draagt als ondertitel *Everything is going to be alright*.

Google het eens: Guido van der Werve nummer 8. Bij de vraag of cultuur een maatschappelijke rol heeft in een democratie was dit het eerste beeld dat mijn hoofd binnensloep. Het laat ruimte voor allerhande bespiegelingen. Over *n'importe quoi*. Dat heb je met kunst.

In mijn meest opgewekt optimisme juich ik van der Werve toe: ‘Ja, met kunst op kop komt alles goed.’ Op ander momenten – en eerlijk, steeds vaker – denk ik: “Naïeve kloot, zorg dat je daar weg komt!” Ik weet niet waar ik me meer zorgen over maak. Over de democratie of het culturele veld. En dan staar ik niet alleen naar de Vlaamse navel

– 2 –

Ik staar, bijvoorbeeld naar de *World Values Survey*¹. Een wereldwijd onderzoeksproject dat sinds 1981 representatieve nationale onderzoeken uitvoert in bijna 100 landen. Ze kijken naar de waarden en overtuigingen van mensen, en hoe die in de loop der jaren veranderen. Uit dit onderzoek blijkt dat vooral jongeren ontevreden zijn over de democratie. Ze zijn minder voorstander van vrije meningsuiting, meer van politiek radicalisme, minder geneigd om bezwaar te maken tegen militaire staatsgrepen en minder geneigd om de burgerrechten als absoluut noodzakelijk te beschouwen. Vergeleken met vorige generaties vinden jongeren verkiezingen minder belangrijk.

Waar onze representatieve democratieën op spaak lopen – of op zijn minst onder spanning staan – is de relatie tussen de burgers en de gekozen vertegen-

woordigers. De gekozen vertegenwoordigers dienen andere belangen dan hun kiezers. Althans, dat is de groeiende overtuiging van jongeren wereldwijd. Het idee dat de politiek de belangen van ‘de elites’ dient. Wie die ook mogen zijn. Ze hebben het gevoel dat ze enkel ‘voor’ of ‘tegen’ de verkozen meerderheid kunnen zijn. Het leidt ertoe dat jongeren zich gedesillustioneerd en onthecht voelen van democratische processen. Die groeiende apathie herken ik steeds vaker onder mijn leeftijdsgenoten. Ik ben veertig. Ik vind dat zorgwekkend.

– 3 –

Na de zoveelste besparingsronde moeten we niemand uitleggen welke spanning er staat op de relatie tussen het Vlaamse culturele veld en de verkozen meerderheid. Gedesillustioneerd en onthecht? Ja, zeker. Maar heeft het Vlaamse politieke veld – het is zondig te praten in algemeenheden, laten we het dus hebben over de verkozen meerderheden – ooit wakker gelegen van de groeiende apathie van zijn burgers ten aanzien van de democratie? Wanneer hebben ze overwogen daarin cultuurbeleid als strategie naar voor te schuiven? Op welke manier? Met welk resultaat?

Het Vlaams cultuurbeleid van het eerste decennium van de 21ste eeuw? Dat vind ik – achteraf gezien – zo idealistisch dat het me vandaag bang maakt. Begrijp me niet verkeerd. De maatschappelijke bevlogenheid en het engagement dat uitging van het cultuurbeleid van toenmalig minister Bert Anciaux draag ik nog altijd ter harte.

Anciaux werd vaak verweten cultuur te zien als een soort van heilstaat. Cultuur zou de samenleving verzoeten, mensen uit de boven- en onderkant van de samenleving verbinden. Ik geloof het graag, maar weet vandaag dat cultuur geen algehele menselijke verbondenheid in de hand werkt. Cultuur verbindt mensen op eenzelfde manier als het mensen van elkaar scheidt.

Cultuur, volgens cultuursocioloog Pascal Gielen, socialiseert, kwalificeert en subjectieveert². Die drie werken tegelijkertijd in één en dezelfde dynamiek. Ze zet burgers in een sociale orde. Ze rangschikt. Op grond van macht en gezag. En tegelijk stelt cultuur de sociale orde aan de orde. Om ze te versterken, of ze te transformeren, te muteren of bij te sturen. Ik ben van mening dat de subjectiverende krachten – in het Vlaamse culturele veld, in de verkozen meerderheden – de afgelopen twee decennia nog altijd dominant genoeg bleven om hun voorkeuren als universeel te verkopen. Het tekort aan verscheidenheid in sociaaleconomische en etnisch-culturele achtergronden is daar de oorzaak van.

Wanneer het culturele veld over ‘wij’ spreekt, als ze zeggen dat cultuur voor iedereen is, overvalt me vaak het gevoel dat ze spreken over degenen die het met hen eens zijn en ze de rest negeren. Hun ‘wij’ is me te selectief. Dat is ongeveer wat ze in alt-rechts-kringen terecht cultuurmarxisme noemen. De ongelijke macht en invloed worden nog altijd in stand gehouden door verschillende mechanismen en instellingen die ongelijkheidsvallen creëren.

Laten we daar vooral niet flauw over doen: sociale machts- en afhankelijkheidsrelaties worden gereproduceerd in het culturele veld via ongelijke waardering en behandeling of flagrante exclusie. Maak dat je daar weg komt, van der Werve!

– 4 –

Vroeger, of misschien ‘eerder’, ergens van de vroege twintigste eeuw tot in de jaren zeventig, leek er een natuurlijke balans tussen de boven- en onderkant van de samenleving. Er was de idee dat de bovenkant een verantwoordelijkheid had om voor de onderkant te zorgen. Dat was natuurlijk niet zo, maar het werd ons wel zo voorgesteld. Het was een verbeelding.

Mannen hadden een voltijdse loopbaan, als hoofd van een kerngezin, met daarin een duidelijk gegenderde taakverdeling. Er waren de vaste maatschappelijke instituties die de levensloop structureren. De natiestaat bijvoorbeeld, of het huwelijk of lidmaatschap van de kerk of de vakbond. De set van instituties was collectief: voor iedereen dezelfde. De overheid, met haar instituties – inclusief haar culturele – was discursief, richtinggevend. Ze vertelde wat een goed leven was. Zonder veel mogelijkheden om af te wijken van de norm.

Cultuurbeleid, zo begrijp ik wat je schrijft, Bart, kan een democratie versterken als het de cultuurparticipatie democratiseert en cultuur als instrument inzet voor bredere maatschappelijke participatie. Uitgaand van een discursieve overheid, versterkt cultuur dan niet vooral de heersende norm? De bovenkant had zijn patisseriecultuur in zijn schouwburgen. De onderkant kon zich pas later *cultureel emanciperen* in zijn volkshuizen. Na jaren van sociale strijd. Geen onbelangrijke voetnoot.

Ik ga ervan uit dat elke vorm van maatschappelijke participatie – elke vorm van bestaan – intrinsiek een culturele claim inhoudt. Eenieder heeft het recht om vrijelijk deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap. Dat staat in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Cultuurbeleid dat een democratie versterkt, erkent dat recht en gaat verder. Het garandeert zijn burgers de mogelijkheid om het culturele leven van de gemeenschap mee vorm te geven.

Mag ik zo vrij zijn Bart, om je eerste voorwaarde die jij benoemt als het “*democratisering van de toegang tot kunst en cultuur*” in die optiek te interpreteren? Overheden die het strategisch belang van cultuur in een democratie in hun beleid erkennen, moeten – en ik formuleer dit expliciet als een verplichting – onderstaande doelstellingen opnemen:

- De bescherming en bevordering van de culturele diversiteit en het recht op cultuur voor iedereen in de samenleving en overal ter wereld;
- De actieve deelname aan het culturele leven aanmoedigen en mogelijk maken voor iedereen;

- Mensen in staat stellen deel te nemen aan beleidsbeslissingen die de kwaliteit van het cultureel leven beïnvloeden;
- Eerlijke en rechtvaardige toegang tot culturele hulpbronnen en ondersteuning waarborgen.

Het democratiseren van de toegang tot cultuur en medezeggenschap zijn twee zijden van dezelfde medaille. Pas dan juich ik van der Werve toe: ‘Ja, met kunst op kop komt alles goed.’ Dan is de ijsbreker de idee van een culturele democratie.

– 5 –

Vandaag, en zeker meer dan ‘eerder’, globaliseert de wereld. Superdiversiteit is een feitelijke beschrijving van de werkelijkheid. Dat zet lokale en nationale gemeenschappen onder druk. Zowel de links progressieve kosmopolieten als de rechts conservatieve nationalistes stellen dit vast. Beiden hangen er een ander normatief oordeel aan vast.

Rechts zegt: dat gedoe van globalisering problematiseert de bestaande gemeenschap. Links zegt: dat gedoe rond die bestaande gemeenschap problematiseert de globalisering. Vervolgens gaan beide, op basis van hun normatief oordeel, de wereld beschrijven, causaliteit toewijzen en zich politiek profileren.

Niemand kan ontkennen dat er een voortdurende spanning bestaat tussen lange en korte ketens van samenhang en afhankelijkheid, tussen differentiatie en integratie, tussen solidariteit binnen en tussen groepen. Het is een voortdurende spanning en die zal er altijd zijn. Politieke onenigheid – en de manier waarop we die managen: de democratie – gaat dus over normatieve voorkeuren. Over het verbeelden van hoe de wereld zou moeten zijn. In die verbeelding zijn ‘zijn’ en ‘behoren’ grote vragen. Die beantwoorden is niet nieuw, maar misschien moeilijker dan voordien.

Want wat is de natuurlijke balans tussen boven- en onderkant in een gglobaliseerde netwerksamenleving? Waar ligt het centrum? Mannen en vrouwen hebben steeds vaker een voltijdse loopbaan. Het kerngezin verdwijnt, inclusief gegenderde taakverdeling en rollen. Er zijn steeds minder vaste maatschappelijke instituties die de levensloop structureren. Wat er is, is niet langer collectief. Er is geen ‘wij’. Iedereen heeft eigenwaardige ideeën over hoe het goede leven eruitziet. De overheid, met haar instituties – inclusief haar culturele – moet die diversificatie aan voorkeuren in rekening brengen. Dat vlot nog niet echt. Cultuurbeleid – of het nu rechts of links is maakt weinig uit – kan er niet langer simpelweg van uitgaan dat het voortbouwt op gemeenschappelijkheid.

Daarom pleit ik ervoor om cultuur – in al haar verscheidenheid en vormen – resoluut te benaderen als een *commons*, een hulpbron die gecreëerd wordt en toegankelijk is voor alle leden van een samenleving. Met die hulpbron zullen we moeten inzetten op het maken van gemeenschappelijkheid. Dat zal geen nieuw

‘wij’ zijn, maar een tijdelijk en wisselend veelvoud van onderlinge verbanden. Het is mijn veronderstelling, Bart, dat we daarvoor in de eerste plaats een ander soort culturele instituties nodig hebben. Instituties die worden opgebouwd door een ander soort cultuurprofessionals die op andere manieren in netwerken staan met de samenleving.

Een commons behoort iedereen en niemand toe. Ik denk dus dat niet de verkozen meerderheden – een overheid – het sturende systeem is in een cultureel veld. Zo een baas–ondergeschikterelatie kan alleen effectief zijn als een overheid heel goed weet wat er aan de hand is en wat voor aanpak nodig is. En wanneer die aanpak gesteund wordt door uitvoerende professionals. Beide zijn vandaag niet langer te garanderen. De markt stuurt meer. Vooral daar waar de vraag-en-aanbodrelaties eenvoudig zijn. Dat is lang niet overal het geval.

Links of rechts? Markt of overheid? We gaan volgens mij naar meer *governance*, minder *government*. Dus als je dit leest als cultuurprofessionals: je zal het zelf moeten doen. Je zou niet mogen redeneren vanuit een beoogd ‘wij’, maar vanuit een bestaand ‘ik’. Wat wil ik? Als ik (jij, als lezer) iets wil van een ander – zijn of haar kennis, geld... – moet ik ervoor zorgen dat ik die andere iets biedt waar hij of zij oren naar heeft.

Ik schrijf dit niet cynisch, Bart, noch als een neoliberale pragmaticus. Ik ga ervan uit dat niet iedereen mijn voorkeuren en belangen deelt, dat de handelingsopties van de ander niet noodzakelijk samenvallen met die van mij. Het wordt *standard practice* – of dat zou het toch moeten worden – om verschillen te benoemen en in rekening te brengen om vooruit te geraken. Sturing en besluitvorming in cultuurbeleid ligt vandaag meer dan ooit – althans in mijn opinie – bij individuen, die in overeenstemming met andere individuen – die zelf ook belanghebbende zijn – gemeenschap moeten bouwen. Instituten en organisaties worden voorbijgestoken door (tijdelijke, virtuele, wisselende...) gemeenschappen van individuen die elkaar vinden en organiseren in netwerken, ketens en kruispunten³.

– 6 –

Bewegingen van het maatschappelijk middenveld zijn vaak een katalysator naar democratisering geweest. Een vrij en actief maatschappelijk middenveld is een cruciaal onderdeel van de democratie. Het is vanuit dit gezichtspunt – denk ik, Bart, – dat jij “*vrije en autonome ruimte van culturele actoren*” benoemt als tweede voorwaarde.

Ik beschouw culturele instituties ook graag als één van de vele spelers op dat middenveld. Maar vanuit de punten die ik hierboven maakte – over culturele democratie en het maken van gemeenschappelijkheid – vind ik ‘vrij’ en ‘autonoom’ ontwijkende adjectieven. Het kan worden ingeroepen om zonder bemoeienis van overheid en politiek *n'importe quoi* te doen.

Elke democratie heeft staatsvrije ruimtes nodig waarbinnen grondrechten

gewaarborgd worden. Wanneer culturele instituties dergelijke ruimte claimen, sta ik erop hen erop te wijzen dat ze vaak selectief zijn in het erkennen van culturele rechten en laat ik niet na te onderlijnen dat het hun democratische functie – als actor in dat maatschappelijk middenveld – is om burgers te informeren en mobiliseren om zo de beleidsvorming te beïnvloeden.

Ik ben van mening, Bart, dat we niet de luxe hebben om in onze tijd te leven. We kunnen niet leven alsof het alleen om ons eigen leven gaat. Hoewel we in 2019 meer wisten dan we ooit hebben geweten over klimaatverandering, hebben we in dat jaar toch meer broeikasgassen geproduceerd dan ooit tevoren⁴. De Wereldbank onderzocht 146 landen, goed voor 95 procent van de wereldbevolking en stelt vast dat economieën overal groeien maar de sociale mobiliteit de laatste 50 jaar niet verbetert⁵. De Wereldgezondheidsorganisatie stelde vast dat geestelijke aandoeningen wereldwijd een op de vier mensen treffen⁶. Het Europees Bureau voor de grondrechten stelt opnieuw vast dat – ondanks de toenemende beleidsretoriek – minderheden en migranten in de hele EU steeds zwaarder te maken hebben met vooroordelen en discriminatie⁷. Deze cijfers zijn even hard als duidelijk: we vinden ze blijkbaar niet zo belangrijk.

Culturele instituties die zich vrijheid en autonomie toe-eigenen moeten die – wat mij betreft – ook politiserend invullen en zich niet als quasi-overheidsbedrijven of als marktgerichte organisaties gedragen. Mag ik daarom voorstellen ‘vrije en autonome ruimte’ te specificeren als sociaal engagement? Engagement verwijst naar de creatie – of naar het bestaan – van een band van individuen of groepen met een bredere gemeenschap, met als doelstelling de (leef)wereld te verbeteren. Culturele instituties zijn – in mijn persoonlijke opvatting – unieke spelers in het maatschappelijk middenveld omdat aandacht trekken en een transformatie bewerkstelligen de twee fundamentele ambities van kunst – en breder, van alle socio-culturele praktijken – zijn.

– 7 –

In alle disciplines winnen teams en individuele sporters vaker als ze thuis spelen. Hoe dichter supporters bij het veld zitten, hoe meer ze zich thuis voelen, hoe groter het thuisvoordeel is. Het is duidelijk dat feiten niet genoeg zijn om de wereld te verbeteren. Om mensen te mobiliseren moet iets een emotionele kwestie worden.

Het is een voorkeur, Bart, maar ik hecht vooral belang aan een vorm van kunst die niet gaat over virtuositeit of vernieuwing, maar die kan belichamen wat belangrijk en urgent is. Dergelijke kunst – en breder, soortgelijk socio-culturele praktijken – zijn een mogelijke manier om complexe maatschappelijke vraagstukken niet louter deelbaar te maken als feitelijke kwesties – als *matters of fact* – maar ook als velden van zorg, interesse, overtuiging of verontwaardiging, als *matters of concern*. Het is die betrokkenheid waar democratie mee op te bouwen is. Ze vormt de noodzakelijke specie om aparte werkelijkheden weer deelbaar en

met elkaar verbonden te maken⁸. Ze voedt maatschappelijk engagement.

Begrijp me niet verkeerd, elke artistieke uiting verhoudt zich tot maatschappelijke kwesties. Wat van tel is, is de manier waarop culturele instituties en kunstenaars zich tot die kwesties verhouden. Ik ontmoet vaak culturele professionals die vooral hun hoofd breken over wat in het eigen veld als kwaliteitsvol geldt maar niet aanslaat bij het brede publiek. Terwijl ze vergeten wat het betekent om als publiek uitgenodigd te worden, betrokken of bemachtigd te worden. Ze staren zich blind op het product in de vitrinekast terwijl ze moeten nadenken over processen van toegang, interactie en participatie. Over ruimte, praktijken, kennis, vertrouwen, identiteit en waarden die betrokkenheid en engagement versterken. Ze dreigen onder een stolp terecht te komen van waaronder het inderdaad moeilijk is zich maatschappelijk te legitimeren. Om vanonder die stolp te komen moeten ze de machtslogica van besluitvorming binnen hun instituties of in hun creatieproces – of die nu expliciet of impliciet, formeel of informeel, of minimalistisch of maximalistisch is – bevragen. Ze moeten op zoek naar nieuwe *matters of concern*, willen ze er zelf een blijven.

Dat brengt me bij je slotbeschouwing, Bart. Als we – zo stel je – vertrouwen op de noden en behoeften van het gros van de culturele sector zal de democratiserende impact het grootst zijn. Is dit de politicus die spreekt of geloof je dit echt? Hoe dan ook, op dit punt ben ik het met je oneens. De sector, inclusief het cultuurbeleid, kent nog altijd pertinent systemische ongelijkheidsvallen. Hun ‘wij’ is selectief. En het ontbreekt aan sociaal engagement. Maar evengoed weet ik dat een verkozen meerderheid daarin een weinig effectieve corrigerende of regulerende rol kan opnemen.

– 8 –

Dus vertrouw ik op de rechtschapenheid die uiteindelijk in elk mensenhart te vinden is. Misschien is het dat wel wat nummer acht van Guido van der Werve ons wil voorhouden.

Noten:

1 Ronald F. Inglehart (2018) ‘Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World’

2 Pascal Gielen, Sophie Elkhuisen, Quirijn van den Hoogen, Thijs Lijster en Hanka Otte (2014) ‘De waarde van cultuur’

3 Clay Shirky (2008) ‘Here Comes Everybody. The Power of Organizing Without Organizations’

4 IEA Global Energy & CO2 Status Report 2019

5 Fair Progress?: Economic Mobility Across Generations Around the World

6 The world health report 2001 - Mental Health: New Understanding, New Hope

7 Fundamental Rights Report 2019

8 Sandra Trienekens & Wouter Hillaert (2015) ‘Kunst in transitie. Manifest voor participatieve kunstpraktijken’